

แรงจูงใจของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล

Thai Buddhists' Motivation to Pilgrimage at Four Buddhist Holy Places

นิตา เหล่าฤกษ์อุทัย¹

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาแรงจูงใจภายใน และภายนอกของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล 2) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแรงจูงใจภายในและภายนอกของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล 3) เพื่อศึกษาความคิดเห็นและข้อเสนอแนะของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงปริมาณ กลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการวิจัยจำนวน 400 คน ได้แก่ ชาวพุทธไทยที่เดินทางไปจาริกแสวงบุญ ณ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล ประกอบด้วย สถานที่ประดิษฐานพระพุทธรูป สถานที่ที่ตรัสรู้ สถานที่ปฐมเทศนา และสถานที่ปรินิพพาน เครื่องมือที่ใช้ ได้แก่ มาตรฐานแรงจูงใจแบบลิเคิร์ต วิเคราะห์ข้อมูล โดยการหาค่าความถี่ ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การทดสอบค่าที การวิเคราะห์ตัวแปรทางเดียว และเปรียบเทียบความแตกต่างค่าเฉลี่ยเป็นรายคู่ด้วยวิธี LSD ผลการวิจัยพบว่า 1) ระดับแรงจูงใจภายนอกโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด โดยค่า \bar{x} เท่ากับ 4.30 ค่า S.D. เท่ากับ 0.47 และแรงจูงใจภายในโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด โดยค่า \bar{x} เท่ากับ 4.39 ค่า S.D. เท่ากับ 0.49 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน พบว่า ระดับแรงจูงใจภายนอก ต่อสถานที่แสดงปฐมเทศนา อยู่ในระดับมาก โดยค่า $\bar{x} = 4.19$ และค่า S.D. เท่ากับ 0.59 และแรงจูงใจภายในของชาวพุทธไทย อยู่ในระดับมากที่สุดทุกด้าน โดยค่า \bar{x} มีค่าระหว่าง 4.30 – 4.59 และค่า S.D. มีค่าระหว่าง 0.53 – 0.61 2) เปรียบเทียบแรงจูงใจของชาวพุทธไทย จำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล พบว่า แตกต่างกันในทุกด้าน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 3) ความคิดเห็นส่วนใหญ่ของชาวพุทธไทย เชื่อว่าจะไม่ตกรอกเมื่อได้ไปสี่พระอารามหลวง 4 ตำบล คิดเป็นร้อยละ 43.75 ด้านข้อเสนอแนะชาวพุทธไทยส่วนใหญ่ ต้องการให้การเดินทางสั้นกว่านี้ เนื่องจากเหน็ดเหนื่อยเกินไป คิดเป็นร้อยละ 44.75 และไม่ต้องการให้ทำกิจกรรมส่งเสริมดัง คิดเป็นร้อยละ 11.75

คำสำคัญ : แรงจูงใจ แรงจูงใจภายในภายนอก การจาริกแสวงบุญ สี่พระอารามหลวง 4 ตำบล

¹ นักศึกษาปริญญาโท สาขาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Thai Buddhists' Motivation to Pilgrimage at Four Buddhist Holy Places

Nida Laoroekutai

Abstract

The objectives of this quantitative research were to: 1) study Thai Buddhists' internal and external motivation to pilgrimage at four Buddhist holy places, 2) compare Thai Buddhists' internal and external motivation to pilgrimage at four Buddhist holy places, and 3) study Thai Buddhists' opinions and suggestions towards the pilgrimage. The samples of this research were 400 Thai Buddhists who traveled to four Buddhist holy places; the Buddha's birth place, the Buddha's enlightenment place, the Buddha's first sermon place and the Buddha's pass away place. The instrument used for gathering data was Likert attitude scale. The collected data were statistically analyzed for percentage, mean, standard deviation, t-test, one-way ANOVA and LSD to compare differences between paired means. The findings showed that 1) Thai Buddhists' motivation level towards intrinsic and extrinsic motivations are generally both at the highest level at $\bar{x} = 4.30$, S.D.= 0.47 and $\bar{x} = 4.39$, S.D. = 0.49. When considering each aspect, it was found that the extrinsic motivation towards the first sermon place is at the high level at $\bar{x} = 4.19$, S.D.= 0.59, while other aspects were at the highest level. For the intrinsic motivation, it was generally at the highest level for all aspects at $\bar{x} = 4.30 - 4.59$, S.D. = 0.53 - 0.61. 2) The comparative study among different genders, ages, education levels, abroad pilgrimage experiences, occupations and incomes, it was found that there were significant differences in motivation at level 0.05 in all aspects. 3) For the opinions, it was found that 43.75 percent of Thai Buddhists believed that they will not go to hell when they died if they have been pilgrimaged in four Buddhist holy places. For suggestions, 44.75 percent of Thai Buddhists suggested that the shorter trip will be more preferable as of the too long journey made them too tired for travelling, and 11.75 percent did not want to participate in any deafening activities around the holy places.

Keywords : Motivation, internal and external motivation, Thai Buddhists pilgrimage, Buddhist four holy places.

บทนำ

ศาสนาทั้งหลาย แม้จะแตกต่างกันด้วยขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีและพิธีกรรม แต่สิ่งหนึ่งที่มีความคล้ายคลึงกัน คือ ทุกศาสนาจะสอนให้ยึดถือการเป็นคนดีมีเมตตากรุณาบำเพ็ญประโยชน์เพื่อตน และผู้อื่นเป็นหลักในการดำเนินชีวิต ซึ่งจะค้ำจุนโลกนี้ ให้บังเกิดสันติสุข คำที่พระอานนท์เคยทูลถามพระพุทธองค์ว่า เมื่อกาลล่วงไปแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว จะมีสิ่งใดอันเป็นเครื่องระลึกถึงยังให้เกิดความศรัทธาอย่างแรงกล้าได้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ สังฆนียสถาน 4 แห่งนี้ เป็นสถานที่ที่กุลบุตรผู้ศรัทธา การจาริกไปเพื่อบูชาสังฆนียสถานเกิดขึ้นตั้งแต่สมัยพุทธกาล เมื่อครั้งพระพุทธเจ้า ทรงพระชนม์ชีพอยู่ เหล่าพุทธบริษัทจะจาริกมาเข้าเฝ้าพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (พระราชรัตนรังษี (ว.ป. วีรยุทธโธ), 2554 : 14-15) และเมื่อพระองค์ใกล้จะเสด็จดับขันธปรินิพพาน พระอานนท์ได้กราบทูลถึงสถานที่ บุคคลผู้มีศรัทธาควรไป ณ สถานที่ใด เพื่อยังให้เกิดความเจริญใจ ด้วยศรัทธา เสมือนเข้าเฝ้าพระพุทธองค์ และทรงตรัสตอบว่า สถานที่ควรไป เพื่อยังให้เกิดความแจ่มชื่น เบิกบานใจ เจริญใจ และสังเวชใจ เมื่อได้ไป คือ สังฆนียสถานทั้ง 4 ตำบล ดังพุทธพจน์ที่ว่า สถานที่ควรเห็น ควรให้เกิดความสังเวชแห่งกุลบุตรผู้มีศรัทธา 4 แห่งนี้ 4 แห่งเป็นไฉน คือ สถานที่ควรเห็น ควรให้เกิดความสังเวชแห่งกุลบุตรผู้มีศรัทธาว่า พระตถาคต ประสูติ ณ ที่นี้ 1 พระตถาคต ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ ที่นี้ 1 พระตถาคต ทรงประกาศธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ณ ที่นี้ 1 พระตถาคตปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ ณ ที่นี้ 1 สถานที่ควรเห็นควรให้เกิดความสังเวชแห่งกุลบุตรผู้มีศรัทธา 1 แห่งนี้แลฯ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539 : ที่.ม.(ไทย) เล่มที่ 10 ข้อ 202 : 150) พระพุทธเจ้าตรัสด้วยมหากรุณาต่อสรรพสัตว์ว่า สังฆนียสถาน 4 คือ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ แสดงธรรม และปรินิพพาน จะเป็นสื่อแห่งการเข้าถึงพระรัตนตรัย (พระราชรัตนรังษี (ว.ป. วีรยุทธโธ), 2550 : 30) หลักฐานที่ปรากฏความสำคัญและวัตถุประสงค์อันแรงกล้า เริ่มปรากฏชัดตั้งแต่สมัยพระเจ้าอโศกมหาราช มีการขุดค้นพบเสาอโศกตามสถานที่สำคัญ ในคัมภีร์อโศกาวทาน จารึกอักษรพราหมี ที่เสาหินอโศก และบันทึกการเดินทางจากจดหมายเหตุของสมณะจีนฟาเหียน และสมณะเสวียนจ้ง ที่แสดงไว้ว่า ในสมัยราชวงศ์คุปตะ สังฆนียสถานได้กลายเป็นที่แสวงบุญของชาวพุทธทั่วสารทิศ (เชษฐ ติงสัญชลี, 2549 : 34-37) ผู้เดินทางมาบูชากราบไหว้พระพุทธเจ้าตามพุทธสถานในพุทธภูมิ ล้วนมาด้วยพลังศรัทธา อันเกิดจากพุทธวจนะที่ทรงชี้แนวทางให้มารับสิ่งที่ดีๆ แก่ชีวิต โดยนำสังฆนียสถาน 4 แห่ง มาเป็นสื่อการเข้าถึงพระรัตนตรัย จากความสำคัญของสังฆนียสถาน ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในมหาปรินิพพานสูตร ได้ให้วิธีแก่เราได้เข้าใกล้พระองค์ทั้งกายและใจเหมือนอย่างเมื่อทรงยังพระชนม์อยู่ โดยอาศัย สังฆนียสถานเป็นสื่อ นำเข้าถึงสิ่งควรที่จะดูควรจะเห็น ควรให้เกิดสังเวชแก่ผู้มีศรัทธาทั้งหลาย และพึงนมัสการด้วยความเคารพต่อสถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน (พระราชรัตนรังษี (ว.ป. วีรยุทธโธ), 2539 : 10) การจาริกแสวงบุญเป็นการปฏิบัติศาสนกิจ ซึ่งเป็นกิจกรรมส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรม ต้องประกอบมาจาก จิตเจตนา ศรัทธาที่ถูกต้อง เป็นเหตุของการน้อมจิต และการกระทำที่ถูกต้อง ซึ่งความถูกต้อง

ต้องตามธรรมนั้น คือความดีแท้ สิ่งสำคัญยิ่งคือผู้จาริกต้องมีศรัทธาที่ไม่งมงาย ศรัทธาที่ถูกต้องตามธรรม เป็นพื้นฐานความเชื่อ ความเลื่อมใส ซึ่งจะประกอบด้วยปัญญา ความรู้แจ้งในสิ่งที่ถูก ผิด ดี ชั่ว ซึ่งทำให้แยกแยะความชั่วได้ ทั้งยังได้อานิสงส์จาก การได้ฟัง คือ ได้ฟังธรรม ฟังเรื่องราวพุทธประวัติ ก็เป็นบุญหู ได้ดู คือ ได้เห็นพุทธเจตสุสังฆเวชนียสถานก็เป็นบุญตา ได้บูชา คือ ได้ปฏิบัติบูชารัตนตรัยและพุทธสถาน ก็เป็นบุญตน ได้สวดมนต์ คือ ได้สาธยายพระพุทธรูป พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ ก็เป็นบุญปาก ได้บริจาค คือ การได้ช่วยเหลือให้ทานแบ่งปันสิ่งต่างๆ ก็เป็นบุญทาน ได้อธิษฐาน คือ การตั้งเจตจำนงในคุณงามความดีพัฒนาชีวิต ก็เป็นบุญใจ (ไพโรจน์ ชินศิริประภา, 2555 : 20) ปัจจุบันนี้ มีชาวพุทธผู้ศรัทธาเริ่มเดินทางไปกราบนมัสการสังฆเวชนียสถานในประเทศอินเดียและเนปาล เพิ่มมากขึ้นทุกปี เมื่อความเชื่อ และความเลื่อมใสศรัทธาเกิดขึ้นกับชาวพุทธทั่วโลกรวมทั้งชาวพุทธไทยด้วย จึงเกิดเป็นแรงจูงใจก่อให้เกิดประเพณีจาริกแสวงบุญ และมีการสืบต่อกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ขณะเดียวกันมีพุทธศาสนิกชนที่เข้าใจและศรัทธาในพุทธศาสนาอย่างแท้จริง อีกทั้งยังมีจำนวนไม่น้อยซึ่งไม่ทราบถึงประวัติความเป็นมาของพระศาสดาและจุดประสงค์ที่แท้จริงในการเดินทางจาริกแสวงบุญ หรือเป็นเพียงความเชื่อตามๆ กันมาของเรื่องบาปบุญ เชื่อว่าได้ขึ้นสวรรค์หากได้จาริกแสวงบุญสังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล เมื่อละจากโลกนี้ไปแล้วเท่านั้น

ดังนั้น ผู้วิจัยเห็นถึงความสำคัญของชาวพุทธไทย ในการเดินทางจาริกแสวงบุญสังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล จึงศึกษาวิเคราะห์ว่า ชาวพุทธไทย มีแรงจูงใจภายนอกและภายในอย่างไรต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาจิตใจให้เป็นไปตามหลักธรรมของพระพุทธเจ้า อันเป็นแนวทางขจัดทุกข์ทั้งมวลของชีวิตในโลกปัจจุบันและโลกหน้า

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาแรงจูงใจภายใน และภายนอกของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล
2. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบแรงจูงใจภายใน และภายนอกของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล จำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล ได้แก่ เพศ อายุ ระดับการศึกษา ประสบการณ์การเดินทางไปแสวงบุญต่างประเทศ อาชีพ และรายได้ต่อเดือน
3. เพื่อศึกษาความคิดเห็นและข้อเสนอแนะของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังฆเวชนียสถาน 4 ตำบล

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ประชากร

ประชากร และกลุ่มตัวอย่างที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ คือ พระภิกษุ แม่ชี อุบาสก อุบาสิกา ที่เดินทางจาริกแสวงบุญ จำนวน 103,000 คน โดยการเลือกแบบสุ่มอย่างง่าย (Simple Random

Sampling) ในการกำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างใช้คำนวณจากสูตรยามาเน่ (Yamane) จำนวน 400 คน

2. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยมาตรวัดแรงงใจแบบลิเคิร์ต (Likert) ซึ่งผู้วิจัยสร้างขึ้นเอง ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ

1) ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพทั่วไป

2) แรงงใจภายนอก และภายในต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล เป็นลักษณะปลายปิด (Close Ended Question)

3) แบบสอบถาม ความคิดเห็น และข้อเสนอแนะ ในการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล เป็นลักษณะปลายเปิด (Open Ended Question)

นำมาหาความเที่ยงตรง (Validity) ตามเนื้อหา โดยการนำแบบสอบถามที่สร้างเสร็จแล้ว เสนอต่อประธาน และกรรมการที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ เพื่อขอความเห็นชอบ และนำเสนอต่อผู้เชี่ยวชาญ เพื่อตรวจสอบความถูกต้อง หาค่าความเชื่อมั่น โดยวิธีการหาค่าสัมประสิทธิ์แอลฟา (Alpha Coefficient) หรือค่าความเชื่อมั่นตามวิธีการของครอนบาค (Cronbach) ได้ค่าสัมประสิทธิ์หรือค่าความเชื่อมั่นเท่ากับ 0.05

3. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยได้ขอหนังสืออนุญาตเก็บรวบรวมข้อมูลจากบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรวิทยาดิย เพื่อขอความอนุเคราะห์ให้กลุ่มตัวอย่าง ประกอบด้วย พระภิกษุแม่ชี อุบาสก อุบาสิกา ที่เดินทางจาริกแสวงบุญ ระหว่างเดือนตุลาคม 2557-เดือนมีนาคม 2558 ให้ตอบแบบสอบถาม ผู้วิจัยได้เก็บรวบรวมข้อมูล และรับกลับคืนด้วยตัวเอง

4. การวิเคราะห์ข้อมูล

สถิติที่ใช้ในการวิจัย นำแบบสอบถามทั้งหมด มาตรวจสอบความสมบูรณ์ความถูกต้องในการตอบแบบสอบถาม นำมาวิเคราะห์ข้อมูล โดยการใช้โปรแกรมสำเร็จรูปทางสถิติคำนวณหาค่าสถิติต่างๆ ดังนี้

1) ข้อมูลทั่วไปของผู้ตอบแบบสอบถาม วิเคราะห์โดยการหาค่าความถี่ (Frequency) ค่าร้อยละ (Percentage)

2) ข้อมูลเกี่ยวกับระดับแรงงใจของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล วิเคราะห์โดยหาค่าเฉลี่ย (Mean) และส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard Deviation)

3) เปรียบเทียบความแตกต่างระหว่างค่าเฉลี่ยของระดับแรงงใจ โดยการทดสอบค่าที (t-test) และการวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว (One-way analysis of variance) และเปรียบเทียบความแตกต่างของค่าเฉลี่ยเป็นรายคู่ด้วยวิธีการ LSD

4) การแปรความหมายของค่าเฉลี่ย โดยยึดเกณฑ์ในแต่ละช่วงเท่ากันเท่ากับ (0.8) ดังนี้

ค่าเฉลี่ยระหว่าง 4.21 – 5.00 หมายความว่า ระดับแรงงใจมากที่สุด

ค่าเฉลี่ยระหว่าง 3.41 – 4.20 หมายความว่า ระดับแรงงใจมาก

ค่าเฉลี่ยระหว่าง 2.61 – 3.40 หมายความว่า ระดับแรงงูใจปานกลาง
ค่าเฉลี่ยระหว่าง 1.81 – 2.60 หมายความว่า ระดับแรงงูใจน้อย
ค่าเฉลี่ยระหว่าง 1.00 – 1.80 หมายความว่า ระดับแรงงูใจน้อยที่สุด

สถิติใช้ในการวิจัย

1. ค่าร้อยละ (Percentage)
2. ค่าเฉลี่ย (Mean)
3. ค่าเบี่ยงเบนมาตรฐาน (Standard deviation)
4. การทดสอบค่าที (t-test)
5. การวิเคราะห์ความแปรปรวนทางเดียว (one-way analysis of variance)

สรุปและอภิปรายผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

1. ผลการวิเคราะห์ระดับแรงงูใจภายนอก ของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล พบว่า

ระดับแรงงูใจภายนอกโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.30, S.D. = 0.47$) เมื่อพิจารณารายด้าน พบว่า สถานที่ประสูติ มีระดับแรงงูใจโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.42, S.D. = 0.52$)

1) ด้านสถานที่ประสูติ พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงงูใจภายนอกต่อลุมพินี โดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.42, S.D. = 0.52$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่าอยู่ในระดับมาก ในข้อ การประสูติของพระพุทธรเจ้า ($\bar{X} = 3.78, S.D. = 0.96$) และความปิติที่เกิดจากการได้มาสถานที่ประสูติเป็นแรงงูใจให้เดินทางมาจาริกแสวงบุญ ($\bar{X} = 4.14, S.D. = 0.87$)

2) ด้านสถานที่ตรัสรู้ พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงงูใจภายนอกต่อพุทธคยา โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.29, S.D. = 0.55$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมาก ในข้อ พระพุทธเมตตา เป็นแรงงูใจให้ท่านเดินทางจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล ($\bar{X} = 3.72, S.D. = 0.88$)

3) ด้านสถานที่แสดงปฐมเทศนา พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงงูใจภายนอกต่อสารนาถ โดยรวม อยู่ในระดับมาก ($\bar{X} = 4.19, S.D. = 0.59$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมาก ได้แก่ เมืองพาราณสี ที่ท่านได้ฟังมาว่า เป็นเมืองสำคัญตั้งแต่อดีต-จนถึงปัจจุบัน ($\bar{X} = 3.59, S.D. = 0.99$) และป่าอิสิปตนมฤคทายวัน คือ แรงงูใจให้ท่านเดินทางจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล ($\bar{X} = 4.08, S.D. = 0.79$)

4) ด้านสถานที่ปรินิพพาน พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงจูงใจภายนอกต่อกุสินารา โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.25, S.D. = 0.54$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมาก ได้แก่ ต้นสาละที่เกี่ยวข้องกับการปรินิพพานของพระพุทธเจ้า ($\bar{X} = 3.60$ ค่า $S.D. = 0.96$ และพระพุทธรูปปางปรินิพพาน ($\bar{X} = 3.99, S.D. = 0.89$)

ระดับแรงจูงใจภายในโดยรวม ของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล พบว่า ระดับแรงจูงใจภายในโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.39, S.D. = 0.47$) เมื่อพิจารณารายด้าน พบว่า มีระดับแรงจูงใจโดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุดทุกด้าน ได้แก่ แรงจูงใจต่อสารนาท ต่อพุทธคยา ต่อลุมพินี และ ต่อกุสินาราตามลำดับ โดยค่าเฉลี่ยตั้งแต่ ($\bar{X} = 4.30 - 4.59, S.D. ตั้งแต่ 0.57 - 0.61$)

1) ด้านสถานที่ประสูติ พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงจูงใจภายในต่อลุมพินี โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.35, S.D. = 0.61$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมากที่สุดทุกข้อ ($\bar{X} = 4.24 - 4.45, S.D. ตั้งแต่ 0.73 - 0.69$) ได้แก่ ลุมพินี สถานที่ประสูติ เป็นแรงจูงใจให้ท่านเห็นว่า ชีวิตที่เกิดขึ้นมา สามารถพัฒนาไปสู่ชัยชนะ (ความหลุดพ้น) เป็นแรงจูงใจให้ท่านเชื่อว่า การเกิดเป็นการเปิดโอกาสให้ท่านทำความดี (บารมี) ให้แก่ตนเองและผู้อื่น เป็นแรงจูงใจให้พัฒนาตนเพื่อทำหน้าที่ ที่ตนเองรับผิดชอบให้ดีที่สุด เป็นกำลังใจให้ท่านเห็นว่าการเกิดของชีวิตหนึ่งนั้น ต้องมีความอดทนต่อสู้กับความทุกข์ต่างๆ ก่อนจะบรรลุถึงเป้าหมาย และลุมพินี สถานที่ประสูติแสดงให้เห็นว่า เมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ทำอย่างไรจึงทำประโยชน์ และสร้างความสุขสงบให้แก่ผู้อื่น

2) ด้านสถานที่ตรัสรู้ พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงจูงใจภายในต่อพุทธคยา โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.34, S.D. = 0.55$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมากที่สุด ได้แก่ พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ เป็นแรงจูงใจให้ท่านรู้ว่า ชีวิตนั้นมีความทุกข์ ($\bar{X} = 4.15, S.D. = 0.74$)

3) ด้านสถานที่แสดงปฐมเทศนา พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงจูงใจภายในต่อสารนาท โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.30, S.D. = 0.57$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมากที่สุด ได้แก่ การจาริกแสวงบุญยังสถานที่ปฐมเทศนา เป็นแรงจูงใจให้ท่านเดินตามสายกลาง ตามหลักมัชฌิมาปฏิปทา ($\bar{X} = 4.14, S.D. = 0.69$) และสถานที่ปฐมเทศนาเป็นแรงจูงใจให้ท่านใช้ชีวิตอย่างพอเพียง ($\bar{X} = 4.15, S.D. = 0.69$)

4) ด้านสถานที่ปรินิพพาน พบว่า ชาวพุทธไทย มีระดับแรงจูงใจภายในต่อกุสินารา โดยรวม อยู่ในระดับมากที่สุด ($\bar{X} = 4.59, S.D. = 0.53$) เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อ พบว่า อยู่ในระดับมากที่สุดทุกข้อ (\bar{X} ตั้งแต่ $= 4.54 - 4.65, S.D. ตั้งแต่ 0.59-0.57$) ได้แก่การจาริกแสวง

บุญยังสถานที่ปรินิพพานของพระพุทธเจ้า เป็นแรงจูงใจให้ท่านเกิดความเลื่อมใสในหลักคำสอนของพระพุทธเจ้ามากยิ่งขึ้น สถานที่ปรินิพพาน เป็นแรงจูงใจให้เกิดความไม่ประมาทในชีวิต ทำให้มองเห็นว่า ชีวิตเป็นของไม่เที่ยง และพร้อมที่จะตั้งอยู่ในความไม่ประมาท สถานที่ปรินิพพาน เป็นแรงจูงใจให้ท่านมองเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสังขาร (อนิจจัง) และพร้อมที่จะดำเนินชีวิตให้ดีขึ้น โดยยึดหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาเป็นแนวทาง และสถานที่ปรินิพพาน เป็นแรงจูงใจให้ท่านสร้างคุณงามความดี ก่อนชีวิตจะถึงจุดจบ คือ ความตาย

2. ผลการวิเคราะห์เปรียบเทียบแรงจูงใจของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล จำแนกตามปัจจัยส่วนบุคคล พบว่า ส่วนใหญ่เป็นเพศหญิง คิดเป็นร้อยละ 63.75 มีอายุระหว่าง 41-60 ปี คิดเป็นร้อยละ 52.25 การศึกษาปริญญาตรี คิดเป็นร้อยละ 56.00 มีประสบการณ์การเดินทางไปแสวงบุญต่างประเทศระหว่าง 1-5 ครั้ง คิดเป็นร้อยละ 49.50 ประกอบอาชีพธุรกิจส่วนตัว คิดเป็นร้อยละ 27.75 และมีรายได้ต่อเดือนมากกว่า 25,000 บาท คิดเป็นร้อยละ 43.00

1) ชาวพุทธไทย มีเพศต่างกัน มีระดับแรงจูงใจภายนอก และโดยรวมแตกต่างกันในทุกด้าน และมีระดับแรงจูงใจภายใน แตกต่างกัน ต่อพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ ต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนา ต่อกุสินารา สถานที่ปรินิพพาน และโดยรวม อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

2) ชาวพุทธไทย มีอายุต่างกัน มีระดับแรงจูงใจภายในต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนา แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

3) ชาวพุทธไทย มีการศึกษาต่างกัน มีระดับแรงจูงใจภายนอกต่อพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ ต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนา ต่อกุสินารา สถานที่ปรินิพพาน และโดยรวม แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

4) ชาวพุทธไทย มีประสบการณ์การเดินทางไปแสวงบุญต่างประเทศต่างกัน มีระดับแรงจูงใจภายนอกต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนา แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

5) ชาวพุทธไทย มีอาชีพต่างกันมีระดับแรงจูงใจ มีแรงจูงใจภายนอกต่อพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ ต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนา ต่อกุสินารา สถานที่ปรินิพพาน และโดยรวมแรงจูงใจภายในต่อพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ต่อสารนาถ สถานที่แสดงปฐมเทศนาและโดยรวม แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

6) ชาวพุทธไทย มีรายได้ต่อเดือนต่างกัน มีแรงจูงใจภายนอกต่อพุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นอกนั้นไม่มีความแตกต่างกัน

3. การศึกษาความคิดเห็น และข้อเสนอแนะเกี่ยวกับการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล

ด้านความคิดเห็น พบว่า ชาวพุทธไทยมีความเชื่อว่า จะไม่ตกนรกหลังตายไปแล้ว หากได้มาจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 43.75 และการได้ยินได้ฟังเรื่องราวของพระพุทธเจ้าทำให้ต้องการเดินทางจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบลน้อยที่สุด คิดเป็นร้อยละ 16.00

ด้านข้อเสนอแนะ พบว่า ชาวพุทธไทยต้องการให้การเดินทางจาริกแสวงบุญสั้นกว่านี้ เนื่องจากเหน็ดเหนื่อยเกินไปจากการเดินทาง มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 44.75 และไม่ต้องกรทำให้ทำกิจกรรมส่งเสริมดัง บริเวณสังเวชนียสถาน น้อยที่สุด คิดเป็นร้อยละ 11.75

อภิปรายผลการวิจัย

การเดินทางไปสักการะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ถือเป็นกิจกรรมงานบุญที่ชาวพุทธไทยปฏิบัติสืบต่อกันมาตามดั่งปรากฏให้เห็นหลากหลายรูปแบบ เช่น การเดินทางทอดกฐิน ทอดผ้าป่า งานนมัสการประจำปีตามวัดต่างๆ รวมทั้งการเดินทางจาริกแสวงบุญสังเวชนียสถาน 4 ตำบล เพื่อวัตถุประสงค์ทางศาสนา จึงเรียกได้ว่าเป็นการท่องเที่ยวเชิงจิตวิญญาณรูปแบบหนึ่ง ซึ่งล้วนเกิดจากความต้องการเป็นที่ตั้ง เนื่องจากมนุษย์มีความต้องการอย่างไม่มีที่สิ้นสุด สอดคล้องกับทฤษฎีลำดับความต้องการของอับราฮัม เอช. มาสโลว์ (อ้างถึงในพงพันธ์ พงษ์โสภา, 2554 : 126) จากการศึกษาวิจัยแรงจูงใจของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล สรุปประเด็นสำคัญมาอภิปรายผลได้ดังนี้

ระดับแรงจูงใจภายนอก โดยรวม ของชาวพุทธไทย อยู่ในระดับมากที่สุด คือ ลุ่มพินีสถานที่ประสูติ แสดงให้เห็นว่า ผู้แสวงบุญส่วนใหญ่ ต้องการไปดูไปเห็นให้ประจักษ์ด้วยตนเองว่า ศาสนาพุทธที่ตนนับถือ นั้น ต้นกำเนิด คือ สถานที่แห่งนี้ เป็นที่ประสูติของพระพุทธเจ้า ไปดูรอยพระบาทหลักฐานที่บ่งบอกว่า เมื่อ 2600 ปี เจ้าชายสิทธัตถะได้ประสูติ ณ ที่แห่งนี้ เพื่อเป็นการตอกย้ำความเชื่อและความศรัทธาที่ว่า พระพุทธศาสนา มีอยู่จริงในโลกนี้ มากกว่าสังเวชนียสถานอื่นๆ ด้านระดับแรงจูงใจภายนอก น้อยที่สุด คือ สวรรณา สถานที่แสดงปฐมเทศนา สถานที่พระพุทธศาสนาเริ่มขับเคี่ยวแผ่เผยแผ่สู่ชาวโลก ซึ่งเปรียบเสมือนวงล้อแห่งธรรมที่หมุนครั้งแรก เพื่อเผยแผ่หลักธรรมสู่ชาวโลก และดำรงอยู่จนถึงทุกวันนี้ สอดคล้องกับประเวศ ะสี (2558 : 163-171) เรื่อง 94 ชีวิตท่องเที่ยวพุทธภูมิ กล่าวว่า อานิสงส์การพิจารณาธรรมสังเวช ได้เห็นความทุกข์ของชีวิตกับสภาพแวดล้อมในบริเวณสังเวชนียสถาน เป็นเหตุให้กระตุ้นเร้าให้เกิดความเข้าใจถึงธรรม ได้พิจารณาภวนานุสติเกิดสังเวคธรรม จึงนำสู่ความไม่ประมาท ส่วนระดับแรงจูงใจภายใน น้อยที่สุด คือ สวรรณา สถานที่แสดงปฐมเทศนา

ผลการเปรียบเทียบแรงจูงใจของชาวพุทธไทยต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล ที่มีเพศ อายุ การศึกษา ประสบการณ์การเดินทางไปแสวงบุญต่างประเทศอาชีพ และรายได้ต่อเดือน แตกต่างกันได้ สามารถสรุปได้ดังนี้

ชาวพุทธไทย เพศชาย มีระดับแรงจูงใจภายนอกต่อสิ่งแวดล้อมสถานทุกด้าน และโดยรวมระดับแรงจูงใจภายใน ต่อพุทธคยา ต่อสารนาถ ต่อกุสินารา และโดยรวม มากกว่าชาวพุทธไทยเพศหญิง แสดงให้เห็นว่า เพศชายโดยพื้นฐาน เป็นเพศที่หนักแน่น ไม่เชื่ออะไรง่ายๆ แต่เมื่อเกิดความเชื่อ ความศรัทธาในพระพุทธศาสนาขึ้นแล้ว มีแรงจูงใจภายนอกและ

ภายในให้กระทำการหนึ่งสิ่งใดให้สำเร็จ ชาวพุทธไทย ที่มีอายุระหว่าง 41-60 ปี มีระดับแรงจูงใจภายใน ต่อสารนาถ สถานที่ปฐมเทศนาแตกต่างกันกับชาวพุทธไทย ที่มีอายุ 61 ปีขึ้นไป แสดงว่าชาวพุทธไทยที่มีอายุระหว่าง 41-60 ปี อยู่ในวัยทำงานจนถึงวัยกำลังจะเกษียณ มีการเรียนรู้ และใฝ่หาความรู้ จึงมีความเข้าใจในพุทธศาสนา มากกว่าผู้จาริกบุญที่มีอายุ 61 ปีขึ้นไป ซึ่งเริ่มเข้าสู่วัยสูงอายุ การจาริกแสวงบุญจึงเป็นการมุ่งเน้นในการทำบุญเพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขส่วนตัวมากกว่า

ชาวพุทธไทย มีการศึกษาระดับปริญญาตรี และสูงกว่าปริญญาตรีขึ้นไป มีระดับแรงจูงใจภายนอก มากกว่า ชาวพุทธไทย ที่มีการศึกษาระดับมัธยมศึกษา หรือต่ำกว่ามัธยมศึกษา แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่มีการศึกษาสูงกว่า มักมีสติปัญญาในการศึกษาหาความรู้ มีทัศนคติที่ดีในการสร้างความสำเร็จให้ตนเองเสมอ อีกทั้งมีความคิดพิจารณาในเรื่องต่างๆ มากกว่าผู้มีการศึกษาน้อยกว่า

ชาวพุทธไทย มีระดับรายได้ต่อเดือนมากกว่า 5,000 บาทขึ้นไป มีระดับแรงจูงใจ มากกว่า ชาวพุทธไทย ที่มีรายได้ต่อเดือนต่ำกว่า 5,000 บาท สอดคล้องกับการศึกษาวิจัยของเพชรินทร์ คลังตระกูล (2555 : บทนำ) เรื่องศึกษาการอนุรักษ์และเผยแพร่ประเพณีการทอดกฐินของชุมชนเทศบาลตระการพืชผล อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี พบว่า ผู้มีรายได้มาก และมั่นคง มีแรงจูงใจในการทำบุญตามปัจจัยได้มากกว่าผู้มีรายได้น้อย

ความคิดเห็น และข้อเสนอแนะของผู้ตอบแบบสอบถาม ส่วนใหญ่ชาวพุทธไทยเดินทางจาริกแสวงบุญด้วยความเชื่อที่ว่า จะไม่ตกรอกหลังตายไปแล้ว หากได้มาจาริกแสวงบุญ ณ สิ่งแวดล้อมสถาน 4 ตำบล มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 43.75 และการได้ยินได้ฟังเรื่องราวของพระพุทธเจ้า ทำให้ต้องการเดินทางจาริกแสวงบุญ ณ สิ่งแวดล้อมสถาน 4 ตำบล น้อยที่สุด คิดเป็นร้อยละ 16.00 ด้านข้อเสนอแนะพบว่า ชาวพุทธไทยต้องการให้การเดินทางจาริกแสวงบุญสั้นกว่านี้ เนื่องจากเหน็ดเหนื่อยเกินไปจากการเดินทาง มากที่สุด คิดเป็นร้อยละ 44.75 และไม่ต้องการให้ทำกิจกรรมเสี่ยงดัง บริเวณ สิ่งแวดล้อมสถาน น้อยที่สุด คิดเป็นร้อยละ 11.75 แสดงให้เห็นว่า ชาวพุทธไทยผู้จาริกแสวงบุญ ยังคงมีความเชื่อในเรื่องนรกสวรรค์อยู่มาก และเชื่อว่าการทำบุญสามารถช่วยให้ไม่ตกรอก ทั้งนี้หลักสำคัญของพระพุทธศาสนา สอนให้คนเป็นคนดี มีศีลธรรม กระทำในสิ่งที่ดีงาม ไม่เบียดเบียนผู้อื่น เมื่อปฏิบัติได้ เชื่อว่าได้ไปสู่คติโลกเมื่อตายไปอย่างแน่นอน ด้านระยะเวลาการเดินทางที่ยาวเกินไป ในปัจจุบัน มีทางเลือกมากมายให้เลือกเดินทาง หากเคยไป 4 สิ่งแวดล้อมสถานแล้ว และไม่ต้องการเหน็ดเหนื่อยจนเกินไป ควรเลือกเส้นทางเฉพาะ เช่น พุทธคยา สถานที่ตรัสรู้ เพื่อปฏิบัติเจริญ

จิตภาวนา เพื่อเป็นพุทธบูชา ซึ่งจะส่งผลให้ชีวิตมีความสุขในปัจจุบัน และโลกหน้า สอดคล้องกับ ขณานันทน์ อัครธรรมานนท์ (2557 : 65) ได้ศึกษาวิเคราะห์คุณค่าเชิงพุทธ จริยศาสตร์ในการ จาริกแสวงบุญจุดสังเวชนียสถานของชาวพุทธไทย พบว่า หลักการจาริกแสวงบุญ เป็นการสืบอายุ พระศาสนาให้มั่นคงสืบไป และมีอานิสงส์ คือ ความสุขทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ศึกษาเปรียบเทียบความคาดหวัง ความพึงพอใจของชาวพุทธไทย ก่อนและหลังต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล
2. ศึกษาเปรียบเทียบทัศนคติ และความคิดเห็นของชาวพุทธไทย ต่อการจาริกแสวงบุญ ณ สังเวชนียสถาน 4 ตำบล

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. รัฐบาลไทย ควรมีนโยบายจัดทำสารคดี หรือเรื่องสั้น เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติและสถานที่สำคัญต่างๆ ของพระพุทธเจ้า เพื่อให้ชาวพุทธไทยได้รับทราบและสร้างแรงจูงใจให้ชาวพุทธไทยเดินทางจาริกแสวงบุญ
2. ชาวพุทธไทยที่ได้เดินทางจาริกแสวงบุญแล้ว ควรอย่างยิ่ง ที่น้อมนำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาปฏิบัติ เพื่อความสุขในปัจจุบันและในอนาคต

ข้อเสนอแนะในการนำไปใช้

1. ผู้จาริกบุญควรเตรียมข้อมูลต่างๆ ทั้งเนื้อหา และรูปแบบกิจกรรมต่างๆ ก่อนเดินทาง เพื่อจะได้สามารถเชื่อมโยงเรื่องราว เหตุการณ์ต่างๆ ในแต่ละสถานที่ระหว่างเดินทางได้ดียิ่งขึ้นและถูกต้องที่สุด
2. ประโยชน์ทางด้านสังคมและจิตใจ การที่ผู้จาริกแสวงบุญ ได้ร่วมสร้างบุญกุศล และช่วยขัดเกลาจิตใจ จากการประพฤติตนตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ทำให้สังคมอยู่อย่างร่มเย็น และเป็นสุข และน้อมนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวัน

บรรณานุกรม

- ชฎานันท์ อัครธรรมานนท์. (2557). **วิเคราะห์คุณค่าเชิงพุทธจริยศาสตร์ในการจาริกแสวงบุญจุดสังเวชนียสถานของชาวพุทธไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- เชษฐัฐ ดิงส์ถุชลี. (2549). **สังเวชนียสถานและสถานที่สำคัญทางพุทธประวัติในอินเดีย-เนปาล**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- ประเวศ วะสี. (2558). **94 ชีวิตท่องพุทธภูมิ**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หมอชาวบ้าน.
- พงษ์พันธ์ พงษ์โสภา. (2554). **จิตวิทยาการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์พัฒนาการศึกษา.
- พระราชรัตนรังษี (ว.ป. วีระยุทธ). (2539). **ไปอินเดียพลิกกองอิฐสะกิดปัญญา**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- _____. (2550). **ร้อยวาตะธรรมะปิดทอง**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : OM LASER PRINTING.
- _____. (2554). **หอมกลิ่นพาราณสี**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์หลวงพ่อคร่ำบ.
- ไพโรจน์ ชินศิริประภา. (2555). **เส้นทางสายปัญญา อินเดีย เนปาล**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- เพชรรินทร์ คลังตระกูล. (2555). **ศึกษาการอนุรักษ์และเผยแพร่ประเพณีการทอดกฐินของชุมชนเทศบาลตำบลตระการพืชผล อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี**. วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.